

ДО 80-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 930.1(341.312)“1918/1939”

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net

СВІТ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ: ДО ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ПОЧАТКУ ВІЙНИ

У статті розглядаються різні історіографічні підходи щодо трактування витоків і початку Другої світової війни. Наголошується, що розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки Першої світової війни, не тільки суттєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли надії на новий устрій післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів, демократизації та гуманізації європейського суспільства. Утім, на жаль, ці надії виснажених війною мільйонів людей так і залишилися нездійсненими, насамперед через недосконалість Версальської системи післявоєнного устрою Європи. Якщо 1918–1919 роки здавалися початком ери демократії у Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої світової війни, увергнули народи в нову, Другу світову війну, ще страшнішу й жорстокішу за попередницю.

Зазначається, що початку й генезису Другої світової війни присвячена величезна, різна за своїм характером і змістом література, масштаби якої стрімко зростають із кожним роком. Зокрема, якщо в радянській, а згодом і в російській історіографії наголошується на рубіжному значенні Мюнхенської угоди 1938 р., що «відкрила шлях до

найбільшої трагедії ХХ століття — Другої світової війни» і стала «опосередкованим виправданням наступного зближення СРСР із Німеччиною» як вимушеного кроку з боку Й. Сталіна, то західна історіографія стверджує, що ключовим моментом на шляху розв'язання війни став саме радянсько-німецький договір про ненапад 1939 р., який жодним чином не був мирним договором, а агресивним, злочинним пактом, що привів до т. зв. четвертого поділу Польщі між ними, підкорення Німеччиною значної частини Європи (Данії, Норвегії, Люксембургу, Бельгії, Нідерландів, Франції, Югославії, Греції), а також радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. («Зимової війни») і приєднання до СРСР країн Балтії, Бессарабії та Північної Буковини, що стало логічним продовженням домовленостей «пакту Молотова–Ріббентропа».

Автор не виключає, що невдовзі може бути переглянута дата початку Другої світової війни, адже прологом до неї стали, окрім агресивних воєнних дій Японії у Азії у 1930-х рр. та Італії у Африці в 1935–1936 рр., також створення Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту в 1936 р., до якого в 1937 р. приєдналася Італія, громадянська війна в Іспанії 1936–1939 рр., радянсько-японський конфлікт поблизу озера Хасан і на Халхін-Голі 1938–1939 рр., «аншлюс» Австрії Німеччиною в березні 1938 р., Мюнхенська угода про розчленування Чехословаччини, підписана у вересні 1938 р., та окупація її територій Німеччиною й Угорщиною (Карпатської України) у березні 1939 р., і зрештою, підписання «пакту Молотова–Ріббентропа» в серпні 1939 р., який повністю зруйнував наміри створення антигітлерівської коаліції напередодні війни й остаточно розв'язав А. Гітлеру руки для реалізації його агресивних планів та сприяв територіальному розширенню СРСР на захід. Ці трагічні й величні події не просто відкрили шлях новій історичній фазі розвитку, а й заклали довгострокову програму історичного буття людства.

Ключові слова: Німеччина, Радянський Союз, Японія, Китай, Мюнхенська угода (1938), «пакт Молотова–Ріббентропа» (1939), Друга світова війна, історіографія.

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net

THE WORLD ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR: HISTORIOGRAPHICAL INTERPRETATIONS OF THE BEGINNING OF THE WAR

The article considers various historiographical approaches to the treatment of the beginning of the Second World War. The author notes that the collapse of the great empires, defeating the imperial consciousness and the emergence of new countries from their remains and a completely new global balance of powers as the immediate consequences of the First World War reconfigured the geopolitical and strategic map of the entire European continent and have created hopes for a new global order of the post-war Europe based on equal national rights and peaceful coexistence among peoples, democratization and humanization of the European society. Unfortunately, many hopes and expectations of millions of people have been left unfulfilled pursuant to imperfections in the Versailles system of the post-war arrangement of Europe. 1918–1919 seemed the start of a new democracy in Europe, but soon the situation has changed to the opposite. In Europe totalitarian regimes were established. Two decades later, during lifetime of participants of the First World War, those very states led the whole world into the Second World War, the most terrible and bloody conflict.

The paper indicated that the genesis of the Second World War received significant attention in an enormous corpus of scientific literature, whose scope is growing rapidly. The Soviet and Russian historiography focuses on the Munich Agreement (1938) as a pivotal event which “opened the way to the Second World War — the greatest tragedy of the twentieth century” and “provided justification for the USSR's rapprochement with Germany” as a forced step from J. Stalin. However, the Western historiography asserts that Non-Aggression Pact between Germany and the Soviet Union of 1939 became turning moment which has plunged the world into war and led to the so-called Fourth Partition of Poland, the seizure by Germany of large parts of Europe (Denmark, Norway, Luxembourg, Belgium, Netherlands, France, Yugoslavia,

Greece), the Soviet-Finnish War of 1939–1940 (the Winter War), Soviet occupation of the Baltic states, Bessarabiya and Northern Bukovyna as a logical consequence of the Molotov–Ribbentrop Pact.

The author does not exclude the possibility that the starting date of the Second World War may be revised in the near future. Brutal military campaigns of Japan in Asia (the 1930s) and Italy in Africa (1935–1936), the Japanese-German Anti-Comintern Pact of 1936, to which Italy had acceded in 1937, the 1936–1939 Spanish Civil War, the battle of Lake Khasan (1938), the battles of Khalkhyn Gol (1939), the Anschluss Österreichs (1938), the Munich Agreement concluded on 30 September 1938 which has led to accelerating the occupation of Czechoslovakia, the Molotov–Ribbentrop Pact (Non-Aggression Pact between Germany and the Soviet Union of 1939) were a prelude to the Second World War. These tragic and great events not just have paved the way for a new stage of historical development, but also have provided a long-term programme for human history.

Keywords: *Germany, the Soviet Union, Japan, China, the Munich Agreement (1938), the Molotov–Ribbentrop Pact (1939), the Second World War, Historiography.*

Декілька поколінь людей на планеті Земля не знають трагедії глобальної війни. У масовій свідомості європейців День Перемоги у Другій світовій війні ототожнюється з 8 травня 1945 року (Україна у 2015 р. теж уперше офіційно відзначила саме цю дату), адже тоді набув чинності Акт про безумовну капітуляцію німецьких збройних сил, підписаний 7 травня 1945 р. у французькому м. Реймсі начальником штабу оперативного керівництва верховного командування вермахту генерал-полковником А. Йодлем у присутності представників США, Великої Британії, СРСР та Франції, і завершилася тривала кривава війна в Європі. У Росії перемога над нацизмом традиційно відзначається 9 травня 1945 р., коли набуло чинності повторне (формальне) прийняття німецьким генералом В. Кейтелем капітуляції Німеччини, але вже за участю маршала Радянського Союзу Г.К. Жукова, і радянські війська визволили Прагу. А закінчення власне Другої світової війни у світі відзначають 15 серпня, оскільки саме в цей день 1945 р. союзниця нацистської Німеччини — Японія — оголосила про свою капітуляцію. Утім історично коректною датою закінчення Другої світової війни є підписання Акта про капітуляцію Японії 2 вересня 1945 р., хоча через глибокі відмінності в поглядах та оцінках святкують цей день не всюди. У Росії, наприклад, уважають, що «ювілей Перемоги належить борцям проти фашизму, тим, хто воював проти нацистської Німеччини, проти гітлерівського блоку. День завершення війни відзначають ті, хто хотів би прирівняти борців проти фашизму з

колабораціоністами. Такі спроби, здебільшого, намагаються прикрити націоналістичними прапорами. На території колишнього СРСР ми бачили їх у Прибалтиці, на Західній Україні»¹. Проте загальновідомо, що Друга світова війна велася одночасно проти нацизму й фашизму в Європі і проти японського мілітаризму в Азії. Це була війна не лише держав і народів, але і світоглядів, яка перетворилася на найкривавішу в людській історії.

Загалом, війна — це складне суспільно-політичне явище, що, як зазначається у Вікіпедії, пов'язане з розв'язанням протиріч між державами, народами, національними й соціальними групами з переходом до застосування засобів збройної боротьби, що відбувається у формі бойових дій між їхніми збройними силами. Водночас, «війна, — за відомим визначенням К. фон Клаузевіца, — є продовженням політики іншими засобами» з метою силового нав'язування противнику своєї волі і, здебільшого, характеризується крайньою колективною агресією, руйнуваннями та високою смертністю серед військових і цивільного населення. До XIX ст. війни мали порівняно вузьку економічну базу й велися, зазвичай, нечисленними професійними арміями. З початку XIX ст., і особливо в XX ст., війни вимагають величезного напруження економіки воюючих сторін і втягують у тривалу боротьбу багатомільйонні маси народу. У воєнному конфлікті беруть участь багато країн, у такий спосіб перетворюючи війну на світову війну — глобальне протиборство масових армій та коаліцій держав².

Минуле XX ст. увійшло в історію насамперед як епоха світових війн або однієї великої світової війни, що поставила на межу загибелі світову цивілізацію, стала важким випробуванням для людства, гуманістичних цінностей, вироблених протягом усієї його попередньої історії. «Страждання та пригноблення, яких зазнали люди у всьому світі в XX ст., — наголошує англійський історик Дж. Гренвілл, — набагато перевершують страждання та пригноблення століття XIX»³. Якщо вже у Першій світовій війні (1914–1918 рр.) брало участь 38 держав із населенням понад 1 млрд чол., зокрема 73,5 млн військових, і людські втрати становили, за останніми даними, майже 9 млн військових та майже 7 млн цивільних осіб (отже, понад 15 млн загиблих), а також понад 50 млн було поранено і до 20 млн осіб загинуло в ті роки від голоду й епідемій⁴, то у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) — вже 61 держава з населенням 1,7 млрд чол., тобто 80% усього людства, зокрема 110 млн кадрових військових, а воєнні дії велися на території 40 держав світу, і людські втрати становили вже понад 60 млн чол., і близько половини з них — мирне населення.

Вищенаведені дані є вже хрестоматійними, але в міжнародно-правовій, історичній та іншій літературі все ще точаться дискусії щодо

відмінностей між «війною» і «збройним конфліктом», між «агресією на чужу територію» і «анексією чужої території», між визначенням «сторони-агресора» і «сторони, що обороняється», між «війною» і «світовою війною», між «станом війни» і роллю війни в людському суспільстві тощо, не кажучи вже про причини, початок війни, її генезис. І якщо щодо Першої світової війни, століття закінчення якої нещодавно широко відзначалось у всьому світі, і яка дійсно стала за визначенням відомого історика, письменника й публіциста Г. Манна «матір'ю катастроф ХХ століття», більш-менш досягнуто порозуміння між дослідниками, то щодо Другої світової війни дискусії не лише продовжуються, але й з нагоди кожної нової круглої дати її початку чи закінчення розгортаються з новою силою. І історики, і політики, і громадськість знову і знову повертаються до питань, у чому джерела цієї трагедії, звідки вести її родовід, у чому полягають її уроки для світу й кожної країни, зокрема намагаються дати відповідь на далеко не абстрактне питання: чи викликана ця війна неконтрольованими суспільними силами, чи випадковим збігом обставин, некомпетентністю, а то й божевільними амбіціями політиків, чи можна було, і як, її уникнути, і нарешті, хто ж виграв цю війну?⁵ Наприклад, розмірковуючи про походження Другої світової війни, Е. Гобсбаум переконаний, що «жоден поважний історик, за найрідкіснішими винятками, ніколи не сумнівався, що нападниками були Німеччина, Японія та (з меншою певністю) Італія... У найпростіших термінах на запитання, хто спричинив Другу Світову війну чи що спричинилося до неї, можна відповісти двома словами: Адольф Гітлер». Однак водночас історик зауважує, що «відповіді на історичні питання не бувають, звісно, настільки простими»⁶. Ще більш категоричний у цьому питанні Дж. Гренвілл: «Всі нації, що входять до міжнародного співтовариства, певним чином пов'язані між собою і у зв'язку з цим поділяють відповідальність за найважливіші події міжнародного життя, такі як, наприклад, війна»⁷. Достатньо згадати про неспроможність/небажання Ліги Націй протидіяти агресії Японії у Китаї та Італії в Ефіопії, або відсутність належної реакції/опору з боку Великої Британії, Франції, а також США на одностороннє скасування Німеччиною Версальського договору, зокрема на військову реокупацію Рейнської області й «аншлюс» Австрії, або недолугу й хибну політику «умиротворення» країн Заходу щодо нацистської Німеччини під час Мюнхенської кризи 1938 р.

Початку й генезису Другої світової війни присвячена величезна, різна за своїм змістом література, масштаби якої стрімко зростають із кожним роком. Зокрема, за даними британської національної бібліографії на 1990 рік у світі видавалося або перевидавалося лише англійською мовою до 10 книг про Другу світову війну щотижня... Це пояснюється не лише

виключним інтересом громадськості до війни та її уроків, але й доступністю архівних джерел, насамперед німецьких, унаслідок розгрому нацистської Німеччини та її союзників силами антигітлерівської коаліції. Ще в 1970-х роках були відкриті британські архіви, частково — французькі. Опубліковані збірники документів про війну у Великій Британії, Франції, Італії, США, СРСР.

Радянські архіви почали поступово й частково відкриватися лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, зокрема після рішення Першого з'їзду народних депутатів СРСР 1989 р. про створення Комісії з вивчення документальних матеріалів щодо політичної і правової оцінки радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р. та інших матеріалів, що стосувалися початку війни. Зокрема, 25 травня 1989 р. в газеті «Правда» у зв'язку з прийдешнім 50-річчям початку війни були оприлюднені тези, підготовлені Комісією вчених СРСР і ПНР з історії відносин між двома державами, під назвою «Переддень і початок Другої світової війни». У них, зокрема, наголошувалося, що «особливе місце в генезисі Другої світової війни посідає Мюнхенська угода 29 вересня 1938 р., укладена Англією, Францією, Німеччиною й Італією, яка в кінцевому підсумку привела до ліквідації Чехословаччини як незалежної держави й відкрила шлях німецькій агресії на Схід. Ця угода стала результатом насамперед загарбницьких планів гітлерівської Німеччини в Європі і здійснюваної Лондоном особливо активно з осені 1937 р. політики поступок Німеччині. З цього часу і політика Парижа в принципі була підпорядкована британському курсу, а за деякими аспектами політики «умиротворення» Німеччини Франція була готова навіть перевершити Англію (див. декларацію Ріббентропа–Бонне, 6.12.1938 р.)». У зв'язку з цим варто нагадати, як ще в 1940 р. Й. Сталін стверджував, що світова війна розпочалася в 1938 р.

Нарешті, певний прорив у цьому питанні відбувся на Другому з'їзді народних депутатів СРСР у грудні 1989 р., де були оприлюднені пояснювальна записка й повідомлення від Комісії з'їзду народних депутатів СРСР щодо оцінки радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р. (доповідь голови Комісії А.М. Яковлева), і прийнята відповідна постанова, в якій у досить поміркованих формулюваннях було засуджено політичну й правову підставу цього пакту. Зокрема, у підготовленому Комісією документальному огляді «До історії укладення радянсько-німецького договору про ненапад 23 серпня 1939 р.» стверджується, що «загальна ситуація в Європі серйозно ускладнилася після захоплення навесні 1938 р. гітлерівцями Австрії і здачі західними державами Чехословаччини на милість Німеччині». І далі наголошується: «Рубіжне значення Мюнхенської угоди від 29–30 вересня 1938 р. можна визначити в такий спосіб:

- Мюнхен суттєво зміцнив позиції Німеччини, розірвавши з'єднувальну ланку недосконалих, але все ж існуючих західної і східної систем безпеки. Ідеї колективної безпеки було завдано смертельного удару, відкривши шлях агресії у загальноєвропейському масштабі;
- Мюнхен дозволив А. Гітлеру переглянути «графік агресії». Якщо в 1937 р. він говорив про війну «не пізніше 1943 р.», то тепер терміни були пересунуті на 1939 р.;
- Угода була не поспішною імпровізацією, а продовженням політичної лінії, окресленої Локарнськими договорами 1925 р. і «пактом чотирьох» (1933 р. Велика Британія і Франція розраховували в такий спосіб відвести небезпеку від себе і спрямувати її на Схід, у кінцевому підсумку проти СРСР);
- СРСР опинився в міжнародній ізоляції. Ба більше, враховуючи підтримку Мюнхена з боку США, безпосередню участь у поділі Чехословаччини Польщі й Угорщини та схвалення угоди Японією, радянське керівництво не могло не замислитися про небезпеку створення єдиної антирадянської коаліції».

Ці тези, а саме твердження, що «Мюнхен відкрив шлях до найбільшої трагедії ХХ століття — Другої світової війни» і став «виправданням наступного зближення СРСР із Німеччиною», лягли в основу радянської, а згодом і російської історіографії початку війни й оцінки радянсько-німецького договору про ненапад як вимушеного кроку з боку Й. Сталіна, який дозволив СРСР здійснити додаткові заходи зі зміцнення обороноздатності країни⁸. Зовнішньополітичні орієнтири СРСР у цей період досить повно, але й водночас вибірково, представлені у двотомній збірці документів і матеріалів, виданій МЗС Росії, і монографії, підготовленій Інститутом загальної історії АН СРСР у 1990 р., а також у численних працях російських істориків, які доводять, що Мюнхенська угода стала апогеєм англо-французької «політики умиротворення», унаслідок якої у другій половині 1930-х років гітлерівський режим під гаслом об'єднання територій проживання німецькомовного населення в єдиному Рейху зміг здійснити ревізію Версальського мирного договору 1919 р. і встановити німецьку гегемонію в Європі. А ігнорування країнами Заходу позиції СРСР під час мюнхенських подій, підписання у вересні 1938 р. англо-німецької та у грудні 1938 р. франко-німецької декларацій, які були сприйняті радянською стороною як пакти про ненапад між ними, переконали Й. Сталіна в можливості підготовки Великою Британією та Францією змови з Німеччиною за рахунок СРСР, що і стало передумовою радянсько-німецького зближення напередодні Другої світової війни та підписання німецько-радянського пакту про ненапад 1939 року⁹.

Існує й ревізійністський підхід, який пропагується в Росії, щодо відповідальності США за підйом німецького нацизму та допомогу йому розв'язати війну¹⁰. Зазначений погляд присутній і в сучасній німецькій історіографії початку Другої світової війни¹¹.

Отже, сакралізація перемоги у Другій світовій війні СРСР у сучасній Росії реабілітує останнім часом ортодоксальний радянський історіографічний погляд щодо невинуватості СРСР у її розв'язанні¹². У російській історіографії, а також окремих працях молдовських істориків, зберігається тенденція до реабілітації сталінського зовнішньополітичного курсу напередодні Другої світової війни. Зокрема, як відповіді на питання, чому Радянський Союз віддав перевагу договору з Німеччиною, а не продовженню переговорів із Великою Британією та Францією, що велися навесні і влітку 1939 р., ними наводяться різні причини: і небажання цього британським урядом А.Н. Чемберлена, який проводив курс на домовленість із Німеччиною, і слабка позиція Франції, яка йшла у фарватері політики Великої Британії, і негативна позиція польського та румунського урядів щодо використання їхньої території радянськими військами у випадку початку війни тощо, а отже радянський уряд нібито вимушений був обрати інший шлях для забезпечення своєї безпеки: пішов на договір із Німеччиною й опинився поза європейським конфліктом, коли він розгорнувся, і А. Гітлер розв'язав світову війну¹³. З нагоди 80-річчя підписання «пакту Молотова–Ріббентропа» 23 серпня 2019 р. у Міністерстві закордонних справ РФ вкотре заявили, що «укладення радянсько-німецького договору про ненапад стало для СРСР суворою необхідністю, вимушеним і надто важким рішенням»¹⁴.

Російські історики намагаються також маргіналізувати погляд В. Суворова та інших авторів на причини початку Другої світової війни як результату злочинної змови двох диктаторів, заперечують його тезу про «превентивну війну» Німеччини проти СРСР, який готувався до наступальної війни, яку Й. Сталін планував розпочати чи то влітку 1941, чи то влітку 1942 р., принаймні тоді, коли А. Гітлер втягнеться своїми сухопутними військами в бажаний для СРСР прямий конфлікт із Великою Британією, яку Сталін вважав головним ворогом¹⁵. Деякі з них навіть відстоюють думку, що Друга світова війна почалася лише в 1941 році. Наприклад, професор А. Кошкін нещодавно зауважив: «На мій погляд, остаточно Друга світова війна стала саме світовою в 1941 році. Можна сперечатися про те, коли це сталося — 22 червня, коли Німеччина вторглася до СРСР, або 7 грудня, коли японська авіація здійснила напад на американську військово-морську базу Перл-Харбор на Гавайських островах. Наступного дня США оголосили війну Японії. Отже, напад Німеччини на СРСР і Японії на США означав остаточне оформлення

Другої світової війни й розстановку сил у ній»¹⁶. А проте виникає питання, куди віднести територіальні загарбання Японії у Азії, Італії у Африці, Німеччини в Європі та СРСР (території Польщі, Фінляндії, країни Балтії, Бессарабія й Північна Буковина), здійснені до 1941 р.?

Водночас, у сучасній російській історіографії існують і виважені інтерпретації початку Другої світової війни, зокрема більш критичні оцінки «пакту Молотова–Ріббентропа»¹⁷.

Представники західної історіографії, своєю чергою, стверджують, що саме радянсько-німецький договір про ненапад відкрив шляхи Другої світової війни. Вони, зокрема, аргументовано доводять, що Мюнхенський договір, хоча і привів до розчленування утвореної після Першої світової війни Чехословацької республіки як багатонаціональної держави (понад третину населення республіки становили національні меншини, серед них — близько 3,1 млн. німців, що мешкали в прикордонній із Німеччиною Судетській області, і тому А. Гітлер сприймав Чехословаччину як «штучне породження Версалея») і був великою помилкою занадто довірливих керівників демократичних держав Заходу, які намагалися уникнути міжнародного збройного конфлікту в Європі й домовитися з Гітлером, утім він суттєво активізував міжнародну дипломатію з метою запобігання глобальній війні. У сучасній історіографії детально розглядаються питання інтенсифікації міжнародно-дипломатичних процесів у першій половині 1939 року. Однак ключовим моментом на шляху до розв'язання війни стало саме укладення Договору між Німеччиною та СРСР про ненапад від 23 серпня 1939 р. і таємного протоколу до нього, якій жодним чином не був мирним договором, а відверто агресивним, злочинним пактом, що привів до т. зв. четвертого поділу Польщі між ними і швидкого підкорення Німеччиною значної частини Європи (Данії, Норвегії, Люксембургу, Бельгії, Нідерландів, Франції, Югославії, Греції), а також радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. («Зимової війни») і приєднання до СРСР країн Балтії, Бессарабії та Північної Буковини, що стало логічним продовженням домовленостей «пакту Молотова–Ріббентропа». Зокрема, у вересні 2019 р. Міністерство закордонних справ Естонії висловило глибоке обурення через те, що керівництво Росії «розповсюджує історичну несправедливість» і «виправдовує пакт Молотова–Ріббентропа», заявляючи, що «приєднання Прибалтики до СРСР жодним чином не пов'язане з підписанням у 1939 році радянсько-німецького пакту»¹⁸.

Американський прагматичний погляд на історію міжнародних відносин у Європі напередодні Другої світової війни найбільш переконливо представлено в монографії Г. Кіссінджера «Дипломатія», в якій автор детально висвітлив диспозицію національних інтересів СРСР, Німеччини та інших європейських держав, яка виключила, на його думку, мож-

ливість створення колективної системи безпеки в Європі і збереження статус-кво на континенті¹⁹. Безумовно, американські спецслужби напередодні війни ретельно досліджували геополітичні плани й мотиви дій А. Гітлера²⁰.

Поступово домінантним стає погляд, який значну частину відповідальності за розв'язання Другої світової війни покладає на СРСР і особисто Й. Сталіна²¹. У сучасній історіографії причин початку Другої світової війни велика увага приділяється боротьбі за вплив на країни-лімітрофи, які були буферною зоною між СРСР і Заходом у Версальсько-Вашингтонській системі міжнародних відносин²². Доводиться, що СРСР та Німеччина з двох боків послідовно підточували Версальську систему в Європі²³.

Водночас, переважна більшість дослідників історії Другої світової війни переконані, що її причини генетично пов'язані насамперед із недосконалим світовим устроєм, який склався у вигляді Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин за підсумками Першої світової війни 1914–1918 років. Адже навіть переможці в тій війні, наприклад Італія та Японія, не були вдоволені її результатами. Італія, зокрема, претендувала на сферу домінування на Балканах, а Японія — у Китаї. Франція й Велика Британія суперничали за вплив на Близькому Сході й Балканах. США, своєю чергою, були незадоволені зміцненням позицій Великої Британії і Франції у Європі, на Близькому Сході, в Африці і значній частині Азії. Оригінального висновку щодо нового геостратегічного становища Німеччини, Франції та інших країн Європи після завершення Першої світової війни дійшов Г. Кіссінджер. «Парадоксально, але уразливість Франції, стратегічні переваги Німеччини збільшив саме Версальський договір..., — наголошував він. — Отже, ті, хто формулював і оформлював Версальське врегулювання, досягли саме протилежного задуманому. Вони намагалися послабити Німеччину фізично, а натомість зміцнили її геополітично. У довгостроковому плані Німеччина після Версалея опинилася в набагато кращому становищі для панування над Європою, ніж до війни. Щойно Німеччина скинула з себе кайдани роззброєння., вона не могла не відродитися далеко більш могутньою, ніж коли-небудь»²⁴.

Отже, з одного боку, розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки Першої світової війни, не тільки суттєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли надії на новий устрій після-воєнної Європи на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів, демократизації та гуманізації європейського суспільства.

Утім, на жаль, ці надії виснажених війною мільйонів людей так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–1919 роки здавалися початком ери демократії в Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої світової війни, увергнули народи в нову, Другу світову війну, ще страшнішу й жорстокішу за попередницю.

Водночас, причини такого розвитку історичних подій слід шукати не лише в недосконалому й конфліктному потенціалі Версальської системи післявоєнного устрою Європи та міжнародних відносин, що склалася внаслідок рішень Паризької мирної конференції держав-переможниць у Першій світовій війні, але й у невдоволенні та обуренні переможених і морально принижених країн і народів довільним перекроюванням європейської мапи під багато в чому лицемірним і нереальним, як виявилось, гаслом права націй на самовизначення (внаслідок цього у багатьох європейських державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди переважно не з власної волі: 17 млн осіб опинилися на землях не своїх держав), а також у жахливому матеріальному становищі народних мас, яке багаторазово погіршилося на межі 1920–1930-х років унаслідок першої світової економічної кризи²⁵.

У вітчизняній історіографії останнім часом детально досліджується «українське питання» як одне з головних у геополітичних розрахунках Сталіна й Гітлера, вплив на Україну «пакту Молотова–Ріббентропа» й «українській вимір» Другої світової війни загалом та «німецько-радянської війни» 1941–1945 рр. зокрема²⁶. Наприклад, у 2014 р. через агресію Росії проти України (понад 70% населення України вважає РФ агресором) було, на думку російського вченого І. Чубайса, автора книги «Російська ідея», «повністю зруйновано культивованій владою міф про Вітчизняну війну, про те, що пам'ять про неї «священна», повністю зруйновано міф про «братній український народ», бо воювати з Україною можуть лише «антирусские нечеловеки!», а також зруйновано міф про нинішню Росію як державу православну — у нинішньої Росії православ'я перетворилося на інструмент офіційної політики, загорнутої в рясу!»²⁷. Того ж року, з нагоди 70-річчя звільнення України від нацизму пропонувалося замінити термін «визволення України від фашистських загарбників» на термін «вигнання нацистських окупантів з України».

Не менш важлива проблема для українських істориків — міжнародні наслідки війни для України, зокрема вирішення під час неї «українського питання», тобто здобуття державного суверенітету й вихід України на міжнародну арену та об'єднання етнічних українських земель. Зокрема, вітчизняні дослідники цілком слушно наголошують, що насамперед через

сукупність вагомих об'єктивних факторів — воєнно-стратегічного, геополітичного, економічного, демографічного, історико-культурного та духовного — Україна в роки війни стала настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому отримала (разом із Білорусією) цілком законне право бути серед 46 країн — засновниць Організації Об'єднаних Націй. Звичайно, порушуючи на правових підставах питання про членство Української РСР в ООН, сталінське керівництво турбувалось аж ніяк не про інтереси власне України, а мало на меті посилення міжнародного впливу Радянського Союзу, зокрема забезпечення додаткових голосів у майбутній міжнародній організації. Те ж саме стосується й питання кордонів. Відстоюючи визнання лідерами країн антигітлерівської коаліції нових західних кордонів СРСР, Й. Сталін вирішував питання не української соборності, а російських імперських інтересів²⁸.

Водночас, розв'язуючи власні геополітичні проблеми, наддержава, у складі якої перебувала Україна, опосередковано грала на користь українських національних інтересів. Варто визнати, що дві кардинальні складові українського питання — здобуття державного суверенітету (нехай і обмеженого, формального) й об'єднання етнічних українських земель — були принципово та реально розв'язані в складі СРСР і саме за наслідками Другої світової війни. Зокрема, рішення Кримської конференції лідерів трьох великих держав у лютому 1945 р. стосовно України, а саме: щодо західних кордонів СРСР (що стало фактом легітимності входження до складу України західноукраїнських земель у вересні 1939 р.) і щодо конституювання України як члена майбутньої міжнародної організації, — одні з небагатьох, які успішно реалізувалися на користь українському народу та світовій співдружності. Отже, рішення Кримської конференції, що заклали основи післявоєнного світового устрою — Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин — водночас були важливим моментом у поступовому набутті Україною історично вистражданої державності та певних рис суб'єкта міжнародного права²⁹.

Глобальний характер Другої світової війни ускладнює дискусію щодо дати її початку, адже її «протуберанці» з'являлись у різних регіонах земної кулі, тобто європейському конфлікту передувала низка агресивних дій у інших частинах світу. Першою державою, що почала ланцюгову реакцію агресій, які привели до Другої світової війни, була Японія, яка прагнула встановлення свого панування в Азії і басейні Тихого океану, зокрема планувала захопити Китай, Індію, Цейлон, Австралію та інші багаті на сировину території Азійсько-Тихоокеанського регіону, не допустивши туди США й держави Європи. У вересні 1931 р. — лютому 1932 р. вона захопила Північно-Східний Китай (Маньчжурію), а в липні 1937 р. розпочала війну проти Китайської Республіки.

У зв'язку з цим китайські історики переконані, що починати відлік подій Другої світової війни слід із 7 липня 1937 р., коли Японія розпочала задалегідь сплановану й повномасштабну війну з Китаєм. А деякі з них уважають, що війна почалася ще раніше — 18 вересня 1931 р., коли японці вдерлися до Маньчжурії, захопили три північно-східні китайські провінції і стали їх використовувати як плацдарм для нарощування збройних сил з метою наступної війни проти всього Китаю, а також Радянського Союзу задля визволення Східної Азії від «білих колонізаторів». До речі, з другої половини 1920-х років у Японії Генеральним штабом сухопутних військ щорічно розроблялися плани наступальної війни з потенційними противниками: план «Хей» для Китаю і план «Оцу» для СРСР. Після вторгнення до Маньчжурії і створення маріонеткової держави Маньчжоу-Го сюди стали переселяти японські родини, яким, як і усій японській нації, прищеплювалась ідея національної і расової вищості японців над іншими народами тощо. В Японії, своєю чергою, у наукових працях та шкільних підручниках взагалі не визнається її 14-річна агресія в Китаї та особлива жорстокість японських військових щодо китайців, по суті справжні акти геноциду. Японці лукаво і «скромно» називають все це «китайським інцидентом». А проте цей «інцидент», за підрахунками китайських істориків та демографів, забрав життя від 30 до 35 млн людей (за японськими даними — 20 млн жертв, «виправданих війною»), водночас людські втрати Японії були майже вдесятеро меншими — 3,5 млн.³⁰

В Африці за таку точку відліку можна прийняти початок агресії Італії проти Ефіопії у жовтні 1935 р., що стало стартом широкої агресивної програми італійського фашизму, а в Європі загальноприйнятою є дата 1 вересня 1939 р. — напад нацистської Німеччини на Польщу. Хоча окремі вітчизняні дослідники (С. Аржевітін, О. Пагіря та ін.) стверджують, що для українців Друга світова війна розпочалася ще 15 березня 1939 р., коли 40-тисячна регулярна армія гортистської Угорщини за згодою Німеччини вторглась у щойно проголошену незалежну Українську державу — Карпатську Україну (Закарпаття), і незважаючи на відчайдушний збройний опір нечисленних загонів карпатських січовиків (вони провели з підрозділами угорської армії понад 20 боїв, найзапекліший — на Красному полі під Хустом, де загинули 230 січовиків, а загалом втрати під час окупації становили від 1 до 1,5 тис. осіб, натомість угорці недорахувалися близько 200 вояків і мали кількасот пораних), Угорщина впродовж 3-х днів окупувала все Закарпаття. Отже, Карпатська Україна першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу і вчинила опір угорським загарбникам, ставши першою жертвою експансіоністської політики, спрямованої проти центральноєвропейських держав. Це відзначали чимало тогочасних закордонних оглядачів, вражених подіями в

Карпатській Україні, особливо на тлі фактичної капітуляції потужної чехословацької армії (понад 40 озброєних новітньою технікою дивізій) під час окупації вермахтом Богемії і Моравії, що відбулася саме тоді³¹.

Отже, не виключено, що незабаром може бути переглянута дата початку Другої світової війни. Адже прологом до неї стали, окрім уже зазначених агресивних воєнних дій Японії та Італії, також створення Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту в 1936 р., до якого в 1937 р. приєдналася Італія, Громадянська війна в Іспанії 1936–1939 рр. і німецько-італійське, а також радянське втручання до неї, радянсько-японський конфлікт поблизу озера Хасан і на Халхін-Голі 1938–1939 рр., «аншлюс» Німеччиною Австрії у березні 1938 р., Мюнхенська угода про розчленування Чехословаччини, підписана у вересні 1938 р., та окупація її територій Німеччиною й Угорщиною (Карпатської України) у березні 1939 р., і, зрештою, підписання «пакту Молотова–Ріббентропа» в серпні 1939 р., який повністю зруйнував наміри створення антигітлерівської коаліції напередодні війни й остаточно розв'язав А. Гітлеру руки для реалізації його агресивних планів і водночас уможливив розширення СРСР на захід.

Ці трагічні й величні події не просто відкрили шлях новій історичній фазі розвитку, а й заклали довгострокову програму історичного буття людства. Не лише все ХХ століття, а й принаймні початок ХХІ століття є сенсом розгортання драми, прологом якої була Перша світова війна, яка не лише не змогла розв'язати протиріч, що її зумовили, але й додала до них суперечності між переможеними й переможцями, а також самими переможцями, і стала передумовою для Другої світової війни.

¹ Див.: Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 2000. С. 330.

² Війна. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Війна>

³ Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты. Пер. с англ.: О. Суворов. Москва, 1999. С. 21.

⁴ Див.: Сіромський Р. «До Різдва все завершиться...»: коротка історія Першої світової війни (1914–1918). Львів, 2018. С. 69.

⁵ Див.: Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? Москва, 1992; Його ж. Последняя республика: Почему Советский Союз проиграл Вторую мировую войну. Москва, 1996 та ін.

⁶ Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914–1991. Київ, 2001. С. 42.

⁷ Гренвілл Дж. Вказ. праця. С. 236.

⁸ Див., наприклад: Матвеев В.А. Провал мюнхенской политики (1938–1939 гг.). Москва, 1955; Ротштейн Э. Мюнхенский сговор. Москва, 1959; Шубин А.В. Мир на краю бездны: от глобального кризиса к мировой войне. Москва, 2004; Христофоров В.С.

Мюнхенское соглашение — пролог Второй мировой войны. По материалам ЦА ФСБ России. *Новая и новейшая история*. 2009. № 1; Орлик И.И. Москва — Прага: накануне чехословацкой трагедии. По материалам архива Министерства иностранных дел Чешской Республики. *Новая и новейшая история*. 2018. № 4; Шубин А.В. СССР и Мюнхенский договор 1938 года. *Там само*.

⁹ Див.: Год кризиса 1938-1939. Документы и материалы: в 2 т. Москва, 1990; 1939 год: уроки истории. Москва, 1990; Наумов А.О. Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны: история кризиса Версальской системы. Москва, 2007.

¹⁰ Комптон Дж. Свастика и орел. Гитлер, Рузвельт и причины Второй мировой войны. Москва, 2007.

¹¹ Див.: Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. Москва, 1991; Ї ж. Пакт Молотова–Риббентропа: германская версия. *Международная жизнь*. 1991. № 7.

¹² Максимычев И. Дипломатия мира против дипломатии войны. Очерк советско-германских дипломатических отношений 1933–1939. Москва, 1981; Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу, 1939–1941 гг.: (Док., факты, суждения). Москва, 2002; Мухин Ю.И. Кто на самом деле развязал Вторую мировую войну? Москва, 2010.

¹³ Див.: Уткин А.И. Унижение России: Брест, Версаль, Мюнхен. Москва, 2004; Чубарьян А.О. Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 — июнь 1941 года. Москва, 2008; Назария С. История без мифов. Вторая мировая война: генезис, ход и итоги. Кишинев, 2010; Його ж. Международные отношения в эпоху мировых войн: факты и мифология. Кишинев, 2012; Шубин А.В. Мир на пути к войне. СССР и мировой кризис 1933–1940 гг. Москва, 2016.

¹⁴ О «Пакте Молотова–Риббентропа» — Информационно-справочные материалы. URL: <https://idd.mid.ru/-o-pakte-molotova-ribbentropa>

¹⁵ Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? Москва, 1992; Неправда Виктора Суворова: два бестселлера в одном томе. Москва, 2009.

¹⁶ Японский вызов. Война на Дальнем Востоке началась задолго до 1 сентября 1939 года. Доктор исторических наук, профессор Анатолий Кошкин рассказал «Историку» о том, какие цели ставил перед собой Токио, и как разворачивались события в Азии тогда, когда в Европе пушки еще молчали. Беседовал Олег Назаров. URL: https://fileview.fwcdcn.com/?url=https%3A%2F%2Fmail.ukr.net%2Fapi%2Fpublic%2Ffile_view%2Flist%3Ftoken%3DUnzNa2e5us8nQFVS5hYIsYPqdATCIsqgmYVY3rwDgZqpUvxsjdi13AaB5ZsBrx34AvoMNdAz5N8sQ2Kum5glfm7MUX2BMISj5XU0QA%253ARAZNqwq2xVDI37Fv%26r%3D1567591932863&default_mode=view&lang=ru#start=0

¹⁷ Див.: Иванов А.Г. Проблема европейской безопасности в 1939 г.: взгляд из Лондона и Москвы. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 3; Наринский М.М. Международно-политический кризис кануна Второй мировой войны. *Великая победа*: в 15 т. Т.1: Канун трагедии. Москва, 2015.

¹⁸ URL: <https://ee.sputniknews.ru/estonia75/20190923/17950620/mid-russia-vozmushhenie-estonia.html>

¹⁹ Киссинджер Г. Дипломатия. Москва, 1997.

²⁰ Лангер В. Мышление Адольфа Гитлера. Секретный доклад американской разведки. Киев, 2006.

²¹ Крысин М.Ю. Прибалтика между Сталиным и Гитлером (1939–1945). Москва, 2004.

²² Наумов А. Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны. История кризиса Версальской системы. Москва, 2007.

²³ Советско-финская война 1939–1940. Хрестоматия. Минск, 1999.

²⁴ Киссинджер Г. Вказ. праця. С. 215, 218.

²⁵ Див.: Віднянський С. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни). *Історичний журнал*. 2004. № 9. С. 7–15.

²⁶ Див.: Трубайчук А.Ф. Пакт о ненападении: была ли альтернатива Второй мировой войне. Киев, 1990; Його ж. Возвращаясь к 1939 году. *Международная жизнь*. 1991. № 1; Його ж. Брудершафт двух диктаторів. Київ, 1993, а також праці Гриневича В., Коваля М., Короля В., Лисенка О., Патриляка І. та ін.

²⁷ Цит. за: Ткаченко В., Якуба В. Каїну дай розкаєння. Київ, 2019. С. 11–12.

²⁸ Див.: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999.

²⁹ Див.: Віднянський С.В. Ялта-1945: погляд на значення та уроки Кримської конференції з нагоди її 60-річчя. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2005. Вип. 14. С. 20–28; Віднянський С.В. Україна на міжнародній арені в кінці Другої світової війни. *Дипломатический ежегодник — 2005. Сборник статей*. Москва, 2006. С. 188–209; Плохий С. Ялта. Ціна миру. Харків, 2019.

³⁰ Див.: Японский вызов. Война на Дальнем Востоке началась задолго до 1 сентября 1939 года...

³¹ Пагіря О. Опір у Карпатах. Як закарпатці боронилися від угорської агресії в 1939 р. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/>

REFERENCES

1. Chubar'jan, A.O. (2008). *Kanun tragedii: Stalin i mezhdunarodnyj krizis: sentjabr' 1939 — ijun' 1941 goda*. Moskva [in Russian].
2. Compton, J. (2007). *Svastika i orel. Gitler, Ruzvel't i prichiny Vtoroj mirovoj vojny*. Moskva [in Russian].
3. Fleischhauer, I. (1991). *Pakt. Gitler, Stalin i iniciativa germanskoj diplomatii*. Moskva [in Russian].
4. Fleischhauer, I. (1991). Pakt Molotova–Ribbentropa: germanskaja versija. *Mezhdunarodnaja zhizn'*, 7 [in Russian].
5. *God krizisa 1938–1939. Dokumenty i materialy*. (1990). (Vols. 1–2). Moskva [in Russian].
6. Grenville, J. (1999). *Istorija XX veka. Ljudi. Sobytija. Fakty*. Moskva [in Russian].
7. Hobsbawm, E. (2001). *Vik ekstremizmu. Korotka istoriia XX viku. 1914–1991*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Hristoforov, V.S. (2009). Mjunhenskoe soglasenie — prolog Vtoroj mirovoj vojny. Po materialam SA FSB Rossii. *Novaja i novejšaja istorija*, 1 [in Russian].
9. Kissinger, H.A. (1997). *Diplomatija*. Moskva [in Russian].
10. Ivanov, A.G. (2012). Problema evropejskoj bezopasnosti v 1939 g.: vzgljad iz Londona i Moskvy. *Teorija i praktika obshhestvennogo razvitija*, 3 [in Russian].
11. Koval', M.V. (1999). *Ukraina v Druhij svitovij i Velykij Vitczyznianij vijnakh (1939–1945 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Krysin, M.Ju. (2004). *Pribaltika mezhdru Stalinyim i Gitlerom (1939–1945)*. Moskva [in Russian].
13. Langer, V. (2006). *Myshlenie Adol'fa Gitlera. Sekretnyj doklad amerikanskoj razvedki*. Kiev [in Russian].
14. Maksimychev, I. (1981). *Diplomatija mira protiv diplomatii vojny. Oчерk sovetsko-germanskih diplomaticheskij otnoshenij 1933–1939*. Moskva [in Russian].

15. Matveev, V.A. (1955). *Proval mjunhenskoj politiki (1938–1939 gg.)*. Moskva [in Russian].
16. Mel'tjuhov, M.I. (2000). *Upushhennyj shans Stalina. Sovetskij Sojuz i bor'ba za Evropu: 1939–1941*. Moskva [in Russian].
17. Muhin, Ju.I. (2010). *Kto na samom dele razvjazal Vtoruju miroviju vojnu?* Moskva [in Russian].
18. Narinskij, M.M. (2015). *Mezhdunarodno-politicheskij krizis kanuna Vtoroj mirovoj vojny. Velikaja pobeda. (Vol.1)*. Moskva [in Russian].
19. Naumov, A. (2007). *Diplomaticheskaja bor'ba v Evrope nakanune Vtoroj mirovoj vojny. Istorija krizisa Versal'skoj sistemy*. Moskva [in Russian].
20. Nazarija, S. (2010). *Istorija bez mifov. Vtoraja mirovaja vojna: genesis, hod i itogi*. Kishinev [in Russian].
21. Nazarija, S. (2012). *Mezhdunarodnye otnoshenija v jepohu mirovyh vojn: fakty i mifologija*. Kishinev [in Russian].
22. *Nepravda Viktora Suvorova: dva bestsellera v odnom tome.* (2009). Moskva [in Russian].
23. O Pakte Molotova–Ribbentropa — Informacionno-spravocnyje materialy. Retrieved from <https://idd.mid.ru/-/o-pakte-molotova-ribbentropa> [in Russian].
24. Orlik, I.I. (2018). Moskva–Praga: nakanune chehoslovackoj tragedii. Po materialam arhiva Ministerstva inostrannyh del Cheshskoj Respubliki. *Novaja i novejšhaja istorija*, 4 [in Russian].
25. Pahiria, O. *Opir u Karpatakh. Yak zakarpattsji boronylysia vid uhors'koi ahresii v 1939 r.* Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/> [in Ukrainian].
26. Plokhij, S. (2019). *Yalta. Tsina myru*. Kharkiv [in Ukrainian].
27. Rotshtejn, Je. (1959). *Mjunhens'kij sgovor*. Moskva [in Russian].
28. Shubin, A.V. (2004). *Mir na kraju bezdny: ot global'nogo krizisa k mirovoj vyjne*. Moskva [in Russian].
29. Shubin, A.V. (2016). *Mir na puti k vojne. SSSR i mirovoj krizis 1933–1940 gg.* Moskva [in Russian].
30. Shubin, A.V. (2018). SSSR i Mjunhenskij dogovor 1938 goda. *Novaja i novejšhaja istorija*, 4 [in Russian].
31. Siromskyi, R. (2018). *Do Rizdva vse zavershyt'sia...: korotka istoriia Pershoi svitovoi vijny (1914–1918)*. L'viv [in Ukrainian].
32. *Sovetsko-finskaja vojna 1939–1940. Hrestomatija.* (1999). Minsk [in Russian].
33. Suvorov, V. (1992). *Ledokol. Kto nachal Vtoruju miroviju vojnu?* Moskva [in Russian].
34. Suvorov, V. (1996). *Poslednjaja respublika: Pochemu Sovetskij Sojuz proigral Vtoruju miroviju vojnu*. Moskva [in Russian].
35. Tkachenko, V., & Yakuba, V. (2019). *Kainu daj rozkaiannia*. Kyiv [in Ukrainian].
36. Trubajchuk, A.F. (1993). *Bruderschaft dvokh dyktatoriv*. Kyiv [in Ukrainian].
37. Trubajchuk, A.F. (1990). *Pakt o nenapadenii: byla li al'ternativa Vtoroj mirovoj vojne*. Kiev [in Russian].
38. Trubajchuk, A.F. (1991). Vozvrashhajas' k 1939 godu. *Mezhdunarodnaja zhizn'*, 1 [in Russian].
39. Utkin, A.I. (2004). *Unizhenie Rossii: Brest, Versal', Mjunhen*. Moskva [in Russian].
40. Vidnyanskyj, S. (2004). Persha svitova vijna iak najbil'sha kryza ievropejs'koi tsyvilizatsii (do 90-richchia pochatku Velykoi vijny). *Istorychnyj zhurnal*, 9, 7–15 [in Ukrainian].

41. Vidnyanskyj, S.V. (2006). Ukraina na mezhdunarodnoj arene v konce Vtoroj mirovoj vojny. *Diplomaticheskij ezhegodnik — 2005. Sbornik statej*. Moskva [in Russian].
42. Vidnyanskyj, S.V. (2005). Yalta-1945: pohliad na znachennia ta uroky Kryms'koi konferentsii z nahody ii 60-richchia. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 14, 20–28 [in Ukrainian].
43. Vidnyanskyj, S.V., & Martynov, A.Yu. (2006). *Ukraina v Orhanizatsii Ob'iednanykh Natsij: 60 rokiv uchasti u rozv'iazanni najvazhlyvishykh mizhnarodnykh problem*. Kyiv [in Ukrainian].
44. Volkov, V.K. (2000). *Uzlovye problemy novejshej istorii stran Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evropy*. Moskva [in Russian].
45. *1939 god: Uroki istorii*. (1990). Moskva [in Russian].